

БАБАЛАР СӨЗІ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ МӘЙЕГІ

Кіріспе

Рухани жаңғыру мен жаңаруға бірден-бір жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аяқталған соңғы екі-үш жылда оның тарихи-мәдени жалғасы іспетті қазақ елін біртұтас тану және таныту мәселесі күн тәртібіне қойылды. Кейбір оқу орындарында «Қазақ елі» пәні оқу бағдарламасына енгізілген. Қазақстан 2050 стратегиялық бағдарламасы, «халық тарих толқынында» ғылыми жобасы, қасиетті Ұлытау төрінде өрбіген ұлт көшбасшысы сұхбаты осыған меңзейді.

Ұлытау халық рухының өзегі, күретамыры, осы жерден жайдары, қонақжай, сабырлы, дана қазақ халқының болашағына сенім оты бастау алады.

Шығыстағы Берел қорғаны, Орталықтағы Аңырақай шайқасының жері, Батыстағы Сарайшықты, Оңтүстіктегі Түркістанды еске ала отырып, Н. Назарбаев өз толғауын былай жалғастырады: «Қазақстанда осындай қасиетті жерлер көп. Дегенмен, Ұлытаудың орны бір басқа. Біздің жастарымыз оны біле бермейді. Біз – өз тарихымызды жаңадан игеріп, біліп жатқан елміз. Қазақтың тарихы өте бай. Оны білуіміз керек, қолға алып та жүрміз... Біз кеше ғана пайда бола қалған халық емеспіз. Бұл – ғұндардың, көк түріктердің де, Алтын Орданың да орталығы болған жер. Өзінің туған жері – Қазақстанның кіндік ортасы... Тарихын білмеген ұлттың болашағы бұлыңғыр. Мысалы, керемет үлкен еменнің тамыры терең болмаса, ол дауылға шыдап тұра алмайды.

Сондықтан тарихымызды таныту үшін қазір көп нәрсе жасап жатырмыз. Сондай тарихтың күәгері – Ұлытау» [1, 8 б.].

Дәстүрі мол, тарихы терең, шексіз, керемет мәдениеті бар қазақ халқының Ұлытаудай өзекті, қасиетті жәдігерінің бірі – ауыз әдебиеті. Ұлтымыздың көп дүниелері атадан балаға ауызекі түрде беріліп келген.

Біз мәдениетіміздің өміршеңдігі мен келешегі жағынан озық халықпыз. Үкім, білім бәрі бізде болған, болады береді де. Оның айқын дәлелі – Шығыс пен Батысты өзара ұшырастырған, Шығыстың ұстазына, қазіргі уақытта мемлекеттер арасындағы үлкен таласқа айналған Әбу-Насыр Әл-Фараби шығармашылығы. Ұрпақтан ұрпаққа жеткен ұлағатты, терең тамырлы,

қуатты ауыз әдебиеті мен әл-Фараби даналығы біздің тарихымыздың өлмес бастаулары.

Бұл күнгі біздің негізгі мақсатымыз халқымыздың ішкі бірлігін сақтап, түгеліміз бір бағытта тәрбиеленіп, бір бағытта дамып, ата-бабаның жолымен жүріп, дәстүрлерін түгел сақтап, тілін, дінін, мәдениетін жалғастырып, басқа халықтарға үлгі-өнеге болатындай дәрежеге жету деп білеміз. Қазақтар кең байтақ туған жерінде, түрлі мәдениеттің тоғысында өз тұтастығын сақтап қалды, тарихтың күрделі бет бұрысында, көптеген қиын-қыстау жағдайларда ұрпағын қорғай алды, дәстүр-салтын жоғалтпады. Жетістіктің тетігі мен кілті қоғамдық күште, елдегі күш қуаттың бастамасы – ауыз бірлікте, ішкі бітімде, халыққа деген адал қызметте екенін халқымыздың тарихы үйретті.

«Мәңгілік ел» идеясы – тарихи сананы бір сілкіндіріп, кешегі күнге қарап, бүгінгі болмысымызды сараптауға бастайтын бірден-бір шамшырақ. Өткен жолдың бүгінгіге ұмтылысы өте зор. Ешуақытта өзінің рухани-мәдени маңызын жоғалтпайтын, алға адымдаған сайын өміршең қуатын аша беретін бірден-бір мәдени мұра – «Бабалар сөзі».

Бабалар сөзі – ұлттық мәдениет квинтэссенциясы

«Бабалар сөзі» – ұлттық мәдени кеңістікте ғана емес, халықаралық дәрежеде де кең көлемде насихаттауға тұрарлық кешенді жоба, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының тамаша рухани жетістігі және жеңісі, жаңашыл рухтың тұғырлы тетігі.

Бабалар сөзі – бір ғасырда бірнеше қоғамдық-экономикалық саяси жүйелерді басынан кешіріп, батыстық өмір сүру үрдістері мен американдық арман идеалының шырмауына оралған қазіргі қазақтың санасы өзіндік сұлба мен келбеттен айрылуға бет алып, маргиналдық сана ұстанымдарына көңіл аударған, қазақ дүниетанымының рухани дүниесінен алшақтап, тарихи санасы мен тарихи есі өше бастаған жастарымызды тәрбиелеуге, олардың бітім болмысында ұлттық жауһарларымыз бен асыл қасиеттерімізді қайтадан түлетуге мүмкіндік беретін керемет жоба.

Бабалар сөзі қазақтың ешбір жұртқа ұқсамайтын дара болмыс-ітімін, өзгеше тағдырын айқындайды, ұлт рухының терең тамырлы тіректерін әртүрлі жылғалары арқылы көпшілікке кеңінен жайып салады. Осыншама мол ауыз әдебиетінің қорын жасап, оның әрбір саласында өзіндік реңін сақтап, өзіне тән еркіндікті ашық

жарқын жайып салған қазақтың рухани биіктігі кімді болса да бейжай қалдырмайтыны сөзсіз.

Еркіндік қазақ рухының ең басты атрибуты, қазақты қазақ еткен өзекті құндылық. Оның дәстүрі мен тамыры өте терең, «мың өліп, мың тірілген», тар жол, тайғақ кешуі мол қазақ рухы өзін-өзі әруақытта еркіндігімен қайрап отырған.

О бастан-ақ еркін шығармашылықтың қуатты ағысы болып қалыптасқан философия қазақ рухының көкжиегін кеңейтіп, жан-сарайын ашып, төрт құбыласып түгелдеп, жігерін қайрап отыратын құнарлы сөздері мен өлең шумақтарының өне бойында өрбіп, пісіп жетілді. Бабалар сөзі – қазақ философиясының қайнар көзі, дүние мен әлемнің мәнін іздестірген, түпсіз ойға шомылған, тұңғығына үңілген қазақ санасының бетпердесі, ішкі жан дүниесінің иірімдері.

Бабалар сөзі – халықтың әлем мен адам қарым-қатынасын танудағы философиялық тәжірибесінің квинтэссенциясы. Ол 2004-2013 жылдар аралығында Қазақ Ұлттық Академиясының М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының шығармашылық ұжымының қажырлы, тиянақты еңбек етіп, қазақ фольклорының мол қазынасының сүбелі қабаттарын бір ортаға топтастыруының нәтижесінде дүниеге келді.

Осы институттың фольклор бөлімінің меңгерушісі Бакытжан Азыбаеваның айтуы бойынша, 52 новеллалық, 65 діни мәтіндер, 57 романдық дастандар, 118 тарихи 4-архайкалық, 16 романдық, 124-классикалық батырлар жыры жарияланған. 64-томда жұмбақтар, 65-69 томдарда мақалдар мен мәтелдер, 70-71 томдарда қара өлеңдер, 72-77 томдарда ертегілер, 78 томда мифтер топтастырылған. 80-88 томдарда 370 топонимикалық, 320 генеалогиялық мәтіндер, 365 күй-аңыздар, 612 тарихи аңыздар, 90-91 томдарда 198 салттық-дәстүрлік фольклор, 92-томда мысалдар, 93-94 томдарда 515 магиялық фольклор, 95 томда 200 географиялық естеліктер, 96 томда тарихи, 97 томда новеллалық, 98 томда эзіл-сықақтық әңгімелер жарық көрген. 99-100 томдарда 1416 төрт жолдан тұратын халық әндері келтірілген» [2, 3 б.].

Бұл басылымның мынандай артықшылықтары бар. Біріншіден, әрбір томда түсініктеме сөздіктер, ғалымдар мен ауыз әдебиетін жинақтаған жанашырлар туралы өмірбаяндық деректер бар. Болашақта олар да арнайы зерттеу объектісі болуы мүмкін.

Екіншіден, бұрын әртүрлі басылымдарда шашырап жүрген ауыз әдебиетінің үлгілері біршама жүйеге келтірілген, топталған.

Үшіншіден, Қытай мен Моңғолияда тұратын қазақ диаспоралары сақтаған ауыз әдебиетінің үлгілері жинақталған. Осы материалдар өзінің көлемі және сақталу деңгейі жағынан таң қалдырады. Шетелде тұратын қазақтардың ұлттық мәдениетке үлкен сыйластық танытып, оны сақтауға, насихаттауға ұмтылысының жоғарылығы бұл жолы да өте жақсы көрініс беріп отыр.

Төртіншіден, бұрын белгілі себептерден көпшілік назарынан тыс қалып келген діни дастандар мен магиялық мәтіндер жарияланған. Бұл осы басылымның ең негізгі жаңалығы. Діни және магиялық мазмұндағы шығармалар бұрынғыдай сескену немесе қорқыныш сезімін тудырмайды. Керісінше, таным процесінің тылсым қабаттарын оқып үйренуге жол ашады.

Магия дегеніміз – адамға, жануарға, затқа немесе бір құбылысқа, тағы басқада дүниеге әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар мен сөздердің құдыретіне сену.

Магия – бүкіл адам баласына тән және кең таралған наным. Ол – кез-келген діннің, оның ішінде мәдениет пен рухани дамудың балаң дәуірінде қалыптасқан анимизм, тотемизм, шаманизм сияқты қарапайым формаларынан бастап, бүгінде әлемге кең тараған басты діндердің бәрінің құрамдас бөлігі, демек ол кез келген мәдениетте орын тапқан, әмбебап құбылыс. Магиялық наным бойынша, киелі қасиет өлі табиғатқа да, тірі табиғатқа да тән.

Қазақтың магиялық фольклорында өмір сүру үшін қарбаласқан күнделікті күйбің тіршіліктегі үлкенді-кішілі оқиғаларға қатысты әртүрлі сақтану жолдары айтылады.

Ерекше айта кететін жәйт, адамды пәле-құладан сақтап, оның өміріне төнген қауіптің бетін қайтару немесе алдын алу – бәрі-бәрі сөздің құдыретіне жүгінумен түсіндіріледі. Сөз – тәннің де, жанның да аса ықпалды терапиясы. Магиялық мәтіндерде кездескен жыланның уын қайтаруға бағытталған немесе құрғақшылықты болдырмау мақсатындағы тасаттық жасау барысындағы дұғалар мен тілектер осындай сенімді айқын көрсетеді.

Қара өлеңдердің мал шоғыры жыл мезгілдеріне арналған. Тартымды сөздермен, үйлесімді ырғақтармен құрастырылған өлең шумақтарынан қыс келді, күз түсті, көктем туды, жаз шықты деген үйреншікті сөз тіркестері бар.

Күнделікті тіршілікте біз оған онша мән бере бермейміз. Ал шын мәнінде ойланып көрсек, бұл сөздерде үлкен мағына, халықтың жігі көзінен тыс қалмаған тәжірибесінің ұлағаты жатыр. Көктем – әруақытта жаңа өмірдің бастауы болып

отырған, жан-жануарлар өсіп-өнетін, өсімдіктер жер астының нәріне бөленіп, тамырлана, қылтып жер бетіне шыға бастайтын уақыт. Сондықтан көктем туды деп айтылады. Жазда жер астында шықпайтын өсімдіктер қалмайды, жемістер пісіп жетіледі. Жаз шықты деуіміздің мәнісі осында. Күзде жер бетінде шыққан барлық өсімдіктердің жиын-теріні болады, ағаштар да жапырағынан айырылады, өнім беретіні өнімін төгеді. Сөйтіп, күз түсті дейміз. Ал қыс болса аязын төгіп, борандатып жетеді. «Қыс келді» сөздің мәні осыған меңзейді. Қазақ тіліндегі сөздердің табиғаттың осындай терең де беймәлім қадір-қасиеттерін бейнелей алуы – адам мен табиғат арасындағы бірлікті, үйлесім-келісімді айқын көрсететін мәнді сұхбаттың заңды туындысы.

Тіршілігінің қайнар көз, тірегі – төрт түлік малын аман-есен бағып-қағып өсіру үшін күн мен түннің, жыл мезгілдерінің айналып келіп отыруын мұқият бақылап, есептеп ұғыну бірден-бір қажеттілік болды. Жылдар бойы қалыптасқан осындай бақылау – есептеу жұмыстарының нәтижелі болғандығы соншалық, тіпті әрбір жыл мезгілі туралы тамаша эмпириялық білімдер жинақталды: Мысалы, күздің өзі қоңыр күз, сары ала күз, қара күз немесе қыстың басы деп бөлініп отырды. Қоңыр күз – жаз айларының ыстық табы басыла қоймаған, бірақ жанға жайлы ерекше жаймашуақ уақыт, сары ала күз күн бірте-бірте салқын тартып, ағаштар өз жапырағынан айырылып, жан-жануарлар қыстық ініне жол сала бастаған кез, ал қара күз жаңбыр жиі жауып, жел күшейіп, жер тонази бастаған уақыт.

Қойды жаюдың желдің бағытына, күннің тоқырауына, жауын-шашынға, жайылым ерекшеліктеріне байланысты өзіндік заңдылықтары болады. Жаз айларында қойды ертемен желдің ығына, күн ысыған сайын шығысқа қарай бағыттатып, дәл түсте күн қойдың бүйірінен немесе арқасынан түсетіндей етіп, күн қайтқанда желге қарсы біртіндеп, оңтүстікке қарай қарай тура жаю керек.

Шөптің көгеруінен бастап, қурағанға дейінгі аралықта әрбір түлік үшін әр оттың белгілі бір уақытта жұғымды болатын сәті бар. Сол себепті әр айдың оты әр басқа деп, малдың талғамына сай жайылымдарды «көктеу», «жайлау», «күзеу», «қыстауға» бөліп, мерзімімен пайдаланған.

«Көктеу», «жайлау», «күзеу», «қыстау» деген ұғымдар көшпелі халықтың өсімдіктер әлемі туралы терең білімдері болғандығын көрсетеді. Көктеуде, боз, бетеге, тас жоңышқа, сасыр, түйе жапырақ, көде, бақ-бақ, қызғалдақ, сарғалдақ,

жусан сияқты шөптер өседі. Бұл шөптердің бәрі құнарлы болғандықтан, оған ауыздары тиген мал тез көтеріледі. Күн ысыған сайын көктеудің оты ұшып, сәні кете бастайды. Күні бұрын жайлауға барып, бұлақ санын есептеп, олардың су деңгейін, көк бітімін тексереді. Күнгей мен теріскей шөбінің шығымы салыстырылады. Өйткені күнгейге қарағанда теріскей оты жарты айдан бір айға дейінгі шамада кешірек пісіп жетіледі. Әрине, мұндай жан-жақты, мағыналы, нақты деректерді көптеп келтіре беруге болады.

Осы білімдердің бәрі жүз томдық басылымда жарық көрген мәтіндерде айшықталған. Ауыз әдебиетінің теңдесі жоқ терең үлгілерінде, фольклорында халықтың тыныс тіршілігінің барлық тәжірибесі жинақталды.

Ауыл шаруашылығын дамыту, қазақ халқының мал бағу тәжірибесін жандандыру және шөптер әлемі туралы көл-көсір білімдер мен пайымдаулар индустриялы инновациялық жолмен дамуға бет бұрған бүгінгі Қазақстанға өте қажет. Экологиялық таза ет жеп, сүт ішу қазіргі инновацияға ешқандай қайшы келмейді. Тек қазіргі мамандар сол білімдерді жан-жақты игеріп, оны өзгерген және өзгеріске ұшырап жатқан экологиялық жағдайларға бейімдеп, үйлестіре дамытса болды.

Осы басылыммен жан-жақты танысу барысында біз көз жеткізген тағы да бір маңызды ақиқат – халық ауыз әдебиетінің басқа мәдени үрдістер мен этнос шығармашылығымен тығыз байланыстылығы. Қазақ халқының ашықтығы, толеранттылығы, басқаны өзіндей сыйлау мәдениеті мейірімділікті, жылылықты, әділдік пен адалдықты әруақытта ұстануы осындай тарихи-мәдени бастаудан күш-қуат алып, оның нәрін бойына сіңіре алғандығынан болар.

100 томнан тұратын бұл басылым материалдары шаң басып кітап сөрелерінде тұрып қалмауы керек. Оның әрбір томына жан бітіруге мүмкіндік бар. Мысалы, мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндерге қазақ ертегілерін жаттату, тіпті ойын ұйымдастыру, төменгі сынып оқушыларына әртүрлі мерекелік шараларда халық әндерін тыңдату немесе айттыру, жоғарғы сынып оқушыларына тарихи дастандарды насихаттауды ұйымдастыруға әбден болады.

Көптеген қиын шығармаларды қысқартып, электронды баламасын жасап, интернет арқылы да презентациялауға болады.

Қоғамдық ғылымдардан сабақ беретік ұстаздар ауыз әдебиет үлгілерін студенттердің ғылыми жұмыстарының объектісі етіп алып, сараптамалық жұмыстар жүргізуіне мүмкіндігі бар.

Өйткені жарияланған ауыз әдебиетінің үлгілері ғылыми тұрғыдан зерттелді деп айтуға болмайды. Бұл енді-енді басталатын кешенді мәселе екендігі сөзсіз.

«Бабалар сөзі» жарияланып, жаңа ғылыми зерттеулерді қажет ететіні ешкім дау айта алмайтын шындық. Әрине, бұдан бұрын бұл салада зерттеу болған жоқ деген біржақты пікір туындамайды. Осы уақытқа дейін ауыз әдебиеті мен фольклорға қатысты біршама әдебиетші ғалымдарымыз бен тарихшыларымыздың құнды ғылыми еңбектері бар. М. Әуезов, Ә. Марғұлан, А. Сейдімбек, С. Қасқабасов, Б. Адамбаев, Ыбыраев сияқты ғалымдар ауыз әдебиетінің әртүрлі салалары туралы көптеген құнды ізденістер жасаған. Дегенмен осы уақытқа дейін арнайы зерттеу объектісі болмаған жәдігерлер де баршылық. Мысалы, діни дастандар. Біржақты атеистік ұстаным дамыған кеңес өкіметі дәуірінде діни дастандарды арнайы талдамақ түгіл, ол туралы ашық айту мүмкін емес еді. Осындай ұстаным көптеген мифологиялық, магиялық жәдігерлерге қолданылды.

Бабалар сөзі басылымында әлі де ғылыми айналымға еніп, сарапталмаған тың шығармалар бар деп пікір қорытуға толық мүмкіндік бар.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің маңызы мен мәні туралы әлі де өзектілігін жоғалтпаған ой иірімдері баршылық. Осы тұста Ш. Уәлиханов пен А. Сейдімбек ой тұжырымдарын еске алған жөн.

«Қазақ өзінің көне аңыздары мен сенім-нағымдарын қайран қаларлықтай тазалықта сақтай білген. Одан да өткен ғажабы сол, байтақ даланың әр шалғайындағы, әсіресе, өлең-жырлар еш өзгеріссіз, бір қолдан шыққандай қайталанатынын қайтерсіз. Көшпелі, сауатсыз ордадағы ауызша тараған үлгілердің бір-бірінен қылдай ауытқымайтыны адам айтса нанғысыз қасиет, алайда күмән келтіруге болмайтын шындық» [3, 14 б.] деп Ш. Уәлиханов қазақ халқының өзінің тарихи жадына үлкен сергектікпен қарағандығын көрсетеді. Ал этнограф-ғалым А. Сейдімбеков халықтың өз тарихын әруақытта құрмет тұтқандығына назар аударады. Тарихқа адалдық ұлттық қасиет деген оймен келісуге болады. Бұл ерекшілік ауыз әдебиеті ғана емес, басқа да мәдени құндылықтарда мен мұңдалап тұрады.

«Қазақтың шежірешілдігін, дәлірек айтсақ, қазақтың тарихшылдығын ұлттық қасиет деуге болады. Бұл, әрине, ерекше жаралғандықтан немесе артта қалғандықтан емес. Қазақ халқының шежірешілдігін, тарихи санасының сергектігімен, ең алдымен, оның ұзақ ғасырлар аясында көшпелі өмір салты болуымен салыстырған

жөн» [3, 14 б.] деп жазды А. Сейдімбеков. Шын мәнінде, сырт көз қазақтың төл тарихи жадының қадір-қасиетін сезінбегенімен, ол қазақтың ұланғайыр далада шашырап жатқан халықтың рухани, мәдени тұтастығының кепілі болды. Себебі, бұл шежірелер мен аңыздарда, батырлық жырлар мен діни дастандарда өзгелер сезіне бермейтін халықтың рухани тұтастығының негізі жатты.

«Бабалар сөзі» басылымындағы діни дастандар мен тарихи жырлар гуманитарлық ғылымдар өкілдерінің бірігіп зерттеу жүргізуін қажет етеді. Синергетикалық парадигма аясындағы пәнаралық зерттеу әдістері осы тұста бірден-бір маңызды бетбұрыс бола алады. Тарихшы мен әдебиетші, тарихшы мен психолог әруақытта бірін-бірі толықтырып отырған, өзара туыс салалар. Қазіргі уақытта осындай пәнаралық байланыстарға ерекше көңіл бөлінуде. Мұның өзі тарих ғылымының методологиясы жөніндегі тың ізденістердің дамуына жол ашады.

Бабалар сөзінің философиялық маңызы

«Бабалар сөзі» басылымы философияға да үлкен міндеттер жүктейді.

Философиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстарын діни дастандар, мақал-мәтелдер, мифология, аңыздар, ертегілерге қатысты жүргізу қажет деп есептейміз. Өйткені, олар алғашқы қауымдық, аңшылық дәуірлердегі адамдардың айналасындағы жаратылысқа көзқарасы, көңілінің, сезімдерінің көрінісі. Қазақ халқының архетипі – оның мифтері, ертегілері, аңыз әңгімелері, тарихи жырлары мен дастандары.

Бабалар сөзін жан-жақты игеру арқылы біз өзіміздің бітім-болмысымыздың барлық қыры мен сырын, ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін, әлемді түйсіну мен түсіну, ұғыну, тереңіне бойлау қасиеттерін танимыз.

Әсіресе, миф – архетиптің ең негізгі тегі, жұлыны, төркіні деуге болады. Қазақ мифтері дүниені үш қабатқа – жеті қабат жер асты, қара жердің беті және жеті қат көк әлеміне бөледі. Дүниенің осы қабатында да адамдар мекендейді.

«Ер Төстік» ертегісінде осы әлемдердің қазақ нанымдарындағы белгілері келтірілген. «Ер Төстік» ертегісіндегі жер асты әлемін жер бетімен жалғастырушы өткел аузындағы бәйтеректі алайық. Бәйтерек әлемдік діни ұстанымның шартты белгісі деп танысақ, төменгі, яки жер асты әлемін айдаһар жылан (қосмекенді) арқылы бейнелеген. Орта әлемнің ишара белгісі ретінде Ер Төстік пен Күңке алынған, яғни бұлар-тіршіліктің, жалпы

өмірдің жұптық бейнесі. Ал үстіңгі әлем – аспан әлемін самұрық құс білдіреді» [4, 32 б.].

Бабалар сөзінің 70-і томында жарық көрген қара өлеңдерінің философиялық мәні туралы мынадай идеялар айтуға болады.

Біріншіден, бұл басылымда қара өлеңнің мол топтамасы жинақталған. Алдымен жалпы барлық материалдарды сырт көзден шолып шықсаңыз, адам болмысының барлық жағын қамти алатын өлеңдер топтастығы бар екенін көруге болады.

Екіншіден, қара өлеңдердің қарапайымдылығы, тілінің жатықтығы, тартымдылығы. Сөз тіркестерінің бір-бірімен ұйқастығы, бірін-бірі туындатып отыратын үндестігі кез келген оқырманды тәнті етеді.

Үшіншіден, болашақта қара өлеңдерді тақырыптары мен қозғалатын ой-иірімдеріне қарап әртүрлі топтарға бөліп, тақырып бойынша берген орынды болады деген тұжырымдама жасадық.

Қара өлеңнің болмысына мынадай философиялық таным принциптері тән.

Біріншіден, ол объективті дүниені бейнелейді. Өйткені, болып жатқан оқиғаны оның табиғатына сай тура, адекватты көрсетеді.

Екіншіден, оның құрылымында мағынасында адамның субъективті әлемі көрініс табады. Адам болған оқиғаға, нақты іс-әрекетке, құбылысқа өзінің қарым-қатынасын білдіреді, риза болады, күйінеді, өкінеді, қуанады, қайғырады, арманға беріледі. Яғни, адамға тән барлық сезімкүй диапазоны көрініс береді.

Үшіншіден, қайшылық принципі. Қара өлеңде еш нәрсе назардан тыс қалмайтын болғандықтан, өмірде болып тұратын үлкенді-кішілі қайшылықтар сол қалпында, қаймағы бұзылмастан көрінеді.

Төртіншіден, тарихилық принципі. Қара өлеңнің мәні мен мағынасы үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Онда заман өзгерісі өз бейнесін әр уақытта табатын болғандықтан ол да үздісіз жетіліп, жаңарып отырады.

70-і томды қолға алып, оқи бастағанда бірден көзге түсіп, көңілге ұялаған ұғымдар төңірегінде сөз қозғап көрейік.

«Өмір деген ойласам, шолақ екен,
Бір-біріне адамдар қонақ екен.
Қызғалдақтай жайнаған қызық өмір,
Қазан ұрмай, қар жаумай солады екен» [5, 27 б.].

Адам өмірінің өте қысқалығы, қоршаған ортаның ұдайы өзгеріске ұшырап отыруға бейімділігі жиі-жиі сөз болып отырады. Өмірдің, тіршіліктің аумалы-төкпелілігі өмір мен өлімді

біріне-бірі қарама-қарсы қою арқылы түсіндіріледі.

Дүниенің түбі жалған, дүние шіркін алдамшы. Адам пенде ғой. Әрине, ұша жүгіріп жанталасып, біреудің көңіліне тиіп, біреудің жүрегін жаралап жүріп дәулет жинар – түптің-түбінде бойына жұқ боп о дағы дарымайды: арттағының пысын басып, алдағының аңысын аңдып есеппен сөйлеп, лауазым арттырар – өзін-өзі іштей жұлып жеп, ұдайы өзін-өзі бір нәрсеге бейімдеушілік – ол да бір зұлмат тіршілік.

Дүние – бір қисық жол бұрандаған,
Бақ тайса, мал менен бас құралмаған.
Күніне мың бір пәле көрсең-дағы,
Сонда да күдер үзбе бір Алладан ...
Дүние қудым сені жалықпай-ақ
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ
Көрсетіп бірде алдынды, бірде артынды,
Қойдың ғой дидарынды танытпай-ақ [5, 28 б.].

Бұл шумақтарда өмір сүрудің қиыншылығы сөз болады. Өйткені адамдар әртүрлі. Біреу ақылды, байсалды, кішіпейіл, сабырлы, ал біреу ақымақ, озбыр, менмен, даурықпа, мақтаншақ. Біреу өте қатал, мейірімсіз өзін-өзі қатты сыйлайды, басқаны көргісі келмейді. Сондықтан әруақытта мүдделер мен талап, тілектер қақтығысы жиі болып тұрады.

Суы мол көлдің суалуы да, байлығы ұшан-теңіз байдың дәулетінің таюы да, қаһарман ерлігі арқылы жалғыздың көпке тенелуі де, қу қырға қурай бітуі де, құба жоннан құлан жортуы да, жанқиярлық еңбегімен қу таяқты кедейге дәулет бітуі де мүмкін. Ешнәрсе шекті, шетті емес. Бүгінгі күнді, жағдайды, қас қағым сәтті ғана есепке алып, қорытынды жасауға, іс істеуге болмайды. Ол әруақытта бір жақтылыққа әкеліп отырады. Адамның ақылының, парасатының күші оның өзгеріп, өтіп, көшіп бара жатқан дүниені, әлемді, өмірді тани білуінде, тереңіне, тұңғығына бойлай білуінде.

Күнделікті өмірде адамдар өзара қарым-қатынастарда іс-әрекет жасайды, еңбектенеді, көңіл көтереді. Осы қарым-қатынаста адамдар бір-біріне әртүрлі сипатта әсер етеді. Бірін-бірі сыйлау, бір-біріне көмектесу, бірінің-бірі көңілін табу – жалпы адам баласына тән қасиет. Алайда, күнделікті өмірде үнемі олай бола қоймайды, әртүрлі жағдайлардың себебінен адамдар арасындағы қарым-қатынастарда қайшылықтар туып, өзара айқастар да кездесіп қалады. Бірін-бірі жәбірлеушілік пен біріне-бірі қарсылықтар да тууы мүмкін. Мұндай күрделі жағдайларда әр адам өзін әр түрлі ұстайды, біреулер күйінеді, біреулер ашынады.

Дүние тұманданған, мұнарланған,
Кім алдаған білмеймін, кім алданған.
Дөнгеленіп, дөңгелеп арбасынан,
Лақтыра ма қайтеді мына жалған» [5, 29 б.].

Бұл шумақтарда бірін-бірі алдауға, арбауға әруақытта дайын тұратын адамдар туралы сөз қозғалған. Әрине мұндай этикалық әрекеттің деңгейі әртүрлі болады және салдары да табиғатына сәйкес өрбіп отырады.

«Дүние ойлап тұрсаң шолақ екен,
Адамдар бір-біріне қонақ екен.
Сыйласып екі жұбай тату болса,
Дүниенің бар қызығы сол-ақ екен.
Дегенде, дүние шіркін өтер-кетер,
Түбіне сұм дүниенің кімдер жетер?
Қоңыр тұт, бір-біріне құрмет көрсет,
Тірлікте сыйластыққа бар ма жетер?» [5, 30б.]

Қара өлеңнің күн өткен сайын маңызын жоғалтпай әлі де болса жарқырай беретін ұлағатты өсиеттерінің ең бастысы – адамдарды бірлікке, татулыққа, сыйластыққа шақыруы. Татулық береке әкеледі, бірлік өмірдің сәнін кіргізеді, сыйластық адамдардың мерейін өсіреді. Мерейі өскен адам – бақытты да жасампаз адам.

«Бірлік болмай, тірлік болмас» дегендей, әруақытта сыртқы қара күштер қаймығатын айбынды ел болу үшін жұрттың ынтымағы, бірауыздылығы қажет. Ел бірлігін сақтау тәуелсіз Қазақстан Республикасында да күн тәртібіне түспейтін салиқалы қажеттілік болып отыр. Халықтың азбауы, елдің тозбауы ондағы қоянқолтық бірге өмір сүріп отырған әртүрлі ұлттар өкілдерінің бірлігіне байланысты болады.

«Аз ойлаған алысқа болмас жолдас,
Татқан тұзға қас қылған жігіт оңбас.
Қызығы бұл дүниенің сыйластықта,
Саясы жоқ ағашқа бұлбұл қонбас» [5, 34 б.].

Бұл жерде адамға деген сүйіспеншілік, сыйластық, жүрек жылуы сияқты өте нәзік адамгершілік тетіктерге назар аударылған.

Иә, адам өмірі өткінші. Жарық та, кең де, опазыз да, өткінші де дүниеде адам өмірі «бір сәттік жарық сәуле» (М. Мақатаев). Бұл өмірде «Сіз», «Біз» десіп сыйласып, бір-біріміздің көңілімізді аулаудан басқа қандай жақсылық бар екен.

Адам жанының жайдарылығының және оның жай табуының негізі – көңіл. Адамгершіліктің ең асыл қасиеті – көңіл. Ең асыл әрі баға жетпес сыйлық көңілдің көркінде. Көңілі көншу адамның барлық қарым-қатынастарының сәнін келтіріп, ерекше нұрға, жүрек жылуына бөлейді. Ал жүрек жылуы бар жерде адамды құрметтеу

де, қастерлеу де, оның қас-қабағына қарап, сыйлау да бар.

К.Ш. Нұрланова «қазақтардың есіл-дерті, «көңілі көншуге», «көңілден шығуға». «Көңілі қалай?», «Көңіл күйі қалай?», «Көңілі көншіді ме?», «Көңілі жайлы ма?» «Көңілі қалмады ма?», «Көңіліне тиіп кетпеді ме?», «Көңіліне тиді ме?» деп мазасызданағандығына назар аударады [6, 9 б.]. Адамның көңілін әруақытта қалдырмауға тырысу үлкен адамгершілік мәдениеті мен табандылықты, ұстамдылықты қажет етеді.

«Дүние қарап тұрсам бір кең сарайдай,
Сарайға көзім талды қарай-қарай.
Тағдыр мен Тәңіріге жала жаппа,
Өзінен ер жігіттің бақ пен талай.
Дүние өтерінде сынаптайсың,
Таулардан жылжып аққан бұлақтайсың.
Сұм жалған қайда барып тұрақтайсың» [5, 29 б.]

Бір қалыпты дүние жоқ, өскен өшеді, жанған сөнеді, туған өледі – бәрі бәрі де өзгермелі, қозғалмалы, күйремелі.

Айналадағы объективті шындықты оның барлық байланыстар жүйесінде танып, біле келе әркім-ақ осы ақиқатқа жете алады. Дүниеде өзгермейтін не бар? Тау мұжылып, тас құлап, топырақ тозып, өсімдік, түрлі жан-жануарлар өсіп, өркендеп, өніп жатады. Ешқандай философияны оқымай-ақ, тіпті Аристотель мен Гегель туралы естімей-ақ қазақтың дана қариясы: «Өлмес өмір, сынбас темір жоқ» дейді.

Тіпті таным процесінің өзі де ақырындап жай танудан басталып, бара-бара заттың, құбылыстың ішкі қасиеттеріне еніп тереңдей түсіп, ақыр аяғында оның құрамы, қасиеті, мәні түпкілікті танылады. Дүние кең де шексіз, оны танып білу шексіз, ол бірте-бірте кеңейе, ұлғая береді.

Адамның тіршілік етуі тек қана тұрақтылықтан, ұдайылықтан тұратын болса, онда ешбір қиналмай-ақ алда тұрған барлық мәселені туған жердің табиғатына, ұлттың немесе рудың жасампаз күштеріне сүйеніп шеше беруге болар еді ғой.

Өкінішке орай, өмір сүру, тіршілік ету көрсетілген байланыстардың аясына сыймайды. Өйткені ол өткінші, уақытша, белгілі өлшемде әлем болмысынан тыс.

Әлемнің өзінің құрамында да бәрі абсолютті, тұрақты емес қой. Мысалы, үлкен мен кішінің, күшті мен әлсіздің, ақылды мен ақымақтың ара қатынасы салыстырмалы.

Адам тіршілігінің өзі де салыстырмалы, өйткені тылсым табиғат пен мәңгілік құдай алдында ол әлсіз, нәзік, өткінші. Тіршіліктің тұрақсыздығы мен өтпелілігі уақыттың өткіншілігімен ты-

ғыз байланысты.

Адам өмірінің өтпелілігі «Дүние жалған» деген ұғым – бейнеде анық көрсетілген. «Дүние жалған» ұғымы арқылы халық болмыстың жалғандығын, сезімдердің шалалығын, өмірдің өткіншілігін, табыс пен жетістіктің уақытша екендігін біртұтастықта беріп отырған.

Адамның тіршілік етуінің абсолюттілігі мен салыстырмалылығы бір-бірінен ажырамайтын бірлік, өйткені кез-келген тұрақтылықтан тұрақсыздықты, абсолюттіліктен салыстырмалылықты тауып отыруға болады. Тұрақсыздық болмаса тұрақтылық та болмас еді. Сондықтан да тұрақтылық пен тұрақсыздықтың, өмірдің, тіршіліктің мәңгілігі мен өткіншілігінің өзара қарым-қатынасының өлшемі, байланысы бар. Қазақтарда өлшемнің өз шешімі бар, ол қанағат сезімі.

Қанағат – өлшем, барға риза болушылық, тағдырдың бергеніне мойынсұнушылық, гармонияға көтерілу – бұл адам өмірінің ең бастапқы мағынасы болып табылады. Бұл әр адамның жалпы адам баласына тән кейбір ұсақтықты жеңіп, өзінің қадір қасиетін түсіну дәрежесіне көтерілуі.

Яғни, қанағат – адамшылықтың, адам болып қалыптасып, сол деңгейде өмір сүре алудың негізгі өлшемі.

Өлім – қыбырлаған жан иесінің бәріне бірдей, ерте ме, кеш пе әйтеуір бір келетін тылсым заңдылық. Бірақ адамның басқа тіршілік иелерінен айырмашылығы – осы қатал заңдылықты лайықты етіп өткізуге күш салуы. Өмір өткінші, одан көретін қызығымыз аз күндік қана, оған ешуақытта алданбауға тиіспіз. Аз күндік ғұмырды сыйлап, қадірлеп, қастерлеу – әрбір адамның парызы.

«Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел,
Ажал деген көзді ашып жұмғандай-ақ» [5, 34 б.]

Ғұмырды қадірлеу деген сөз – адамды қадірлеу, қастерлеу дегеніміз емес пе. Бұл жалғанда дүние де, байлық та, атақ пен даңқ та адамға жолдас емес. Ал адам біріне-бірі жолдас, туысқан, біріне-бірі қонақ, сондықтан да адам бірін-бірі сыйлап, демеп, көңілін аулап отыруға міндетті, осындай болымсыз, көзге көрінер, көрінбес дәнекерлер адамды бір-біріне етене жақын етіп, өткінші өмірін өкінбей өткізуіне мүмкіндік жасайды. Міне «Бабалар сөзінен» туындаған философиялық мәселелер – болашағы зор, ұлағаты мол өзіндік рені, келбеті, ұғымдар әлемі мен концептілері бар ұзаққа ұмтылған құнарлы сүрлеу.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Ұлытау төріндегі толғаныс // Айғақ, № 36, 3 қыркүйек, 2014. – 8-9 б.
- 2 Азибаев Б. Бабалар сөзі – свод духовной культуры народа // Казахстанская правда, 2014, 22 ноябрь – 16 б.
- 3 Жандарбек З. Зерттеу жұмысының методологиялық негіздері мен тарихнамасы // Қазақ тарихы. – 2008. – №5. – 14-18 бб.
- 4 Ақпанбек Т. Қазақтардың дүниетанымы. Алматы, 1993. – 130 б.
- 5 Бабалар сөзі: жүз томдық – Астана: Фолиант, 2011. Т. 70. Қара өлең. – 504 б.
- 6 Нұрланова К.Ш. Человек и мир. Алматы, 1994. – 62 с.

References

- 1 Nazarbaev N. Ulytau torindegi tolghanys // Aigak, № 36, 3 kyrkүйek, 2014. – 8-9 b.
- 2 Azibaev B. Babalar sozi – svod duhovnoi kul'tury naroda // Kazahstanskaia pravda, 2014, 22 noiabr' – 16 b.
- 3 Zhandarbek Z. Zertteu zhumysynyn metodologijalyk negizderi men tarihnamasy // Kazak tarihy. – 2008. – №5. – 14-18 bb.
- 4 Aqpanbek T. Kazaktardyn dүnietanymy. Almaty, 1993. – 130 b.
- 5 Babalar sozi: zhыз tomdyk – Astana: Foliant, 2011. T. 70. Kara olen. – 504 b.
- 6 Nurlanova K.Sh. Chelovek i mir. Almaty, 1994. – 62 s.